

The Right to Access to a Lawyer in Jurisprudence, Iranian Laws and International Instruments

Milad Nazari¹, Akbar Rajabi^{2*}, Samira Golkhandan³

1. Ph.D Student in Criminal Law and Criminology, Department of Law, Khomein Branch, Islamic Azad University, Khomein, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Law, Khomein Branch, Islamic Azad University, Khomein, Iran.

3. Assistant Professor, Department of Law, Khomein Branch, Islamic Azad University, Khomein, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 561-576

Article history:

Received: 23 Oct 2021

Edition: 22 Nov 2021

Accepted: 2 Feb 2022

Published online: 5 Mar 2022

Keywords:

Right of Access to a Lawyer,
Defense Rights of the Accused
Person, Global Human Rights
Documents, Security Crimes

Corresponding Author:

Akbar Rajabi

Address:

Department of Law, Khomein
Branch, Islamic Azad University,
Khomein, Iran.

Orchid Code:

0000-0003-4130-4716

Tel:

08646337801

Email:

a.rajabi135353@gmail.com

ABSTRACT

Background and Aim: The right to access and have a lawyer is one of the basic guarantees of the defendant's defense rights and is one of the major and fundamental criteria of a fair trial. In this paper, an attempt has been made to examine the right of access to a lawyer in jurisprudence, Iranian law, and global documents.

Materials and Methods: This article is Analytical descriptive and the library method uses.

Ethical considerations: In this article, Originality of texts, honesty and trusteeship Has been complied with.

Results: The Findings of the study indicate that in Iranian jurisprudence, documentation can be found in the Qur'anic verses, hadiths and seerah (procedure) with regard to the right of access to a lawyer. In the Iranian legal system and global documents, the right of access to a lawyer is accepted. This right in Iranian legal system has differences with the global law system and human rights documents. In Iranian legal system, the right to access a lawyer is limited in some crimes, such as national security crimes. This is despite the fact that these rights are considered non-limitable and undeniable in global human rights documents, such as the International Covenant on Civil and Political Rights, and any limitation of this right is considered as a violation of the defense rights of the accused person.

Conclusion: Since the right of defense is recognized in all stages of hearings, it is necessary to fully recognize the right to the presence of a lawyer.

Cite this article as:

Nazari M, Rajabi A, Golkhandan S. The Right to Access to a Lawyer in Jurisprudence, Iranian Laws and International Instruments. *Economic Jurisprudence Studies* 2021-2022; Review on New Researches of Jurisprudence and Law.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، ویژه نامه جستارهای نوین فقه و حقوق، ۱۴۰۰

حق دسترسی به وکیل در فقه، حقوق ایران و اسناد بین‌المللی

میلاد نظری^۱، اکبر رجبی^۲، سمیرا گل خندان^۳

۱. دانشجوی دکتری رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی، گروه حقوق، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران.

۲. استادیار، گروه حقوق، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران.

۳. استادیار، گروه حقوق، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: حق دسترسی و داشتن وکیل از تضمینات اساسی حقوق دفاعی متهم بوده و از جمله معیارهای اصلی و اساسی یک محاکمه منصفانه و عادلانه می‌باشد. در این مقاله تلاش شده به بررسی حق دسترسی به وکیل در فقه، حقوق ایران و اسناد جهانی پرداخته شود.

مواد و روش‌ها: مقاله حاضر توصیفی تحلیلی بوده و از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: یافته‌های مقاله بیانگر این امر است که در فقه ایران می‌توان به مستنداتی در آیات قرآن، روایات و سیره درخصوص حق دسترسی به وکیل دست یافت. در نظام حقوقی ایران و اسناد بین‌الملل نیز حق دسترسی به وکیل پذیرفته شده است. این حق در نظام حقوقی ایران با نظام حقوق بین‌الملل و اسناد حقوق بشری دارای تفاوت‌هایی است. به نحوی که در نظام حقوق ایران حق دسترسی به وکیل در برخی جرایم نظیر جرایم امنیت ملی محدود شده است. این در حالی است که این حقوق در اسناد جهانی حقوقی بشری مانند میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در همان وضعیت غیر قابل تحدید و غیر قابل انکار تلقی شده و هرگونه محدودسازی این حق به عنوان نقض حقوق دفاعی متهم محسوب می‌شود.

نتیجه: از آنجایی که حق دفاع در تمام مراحل دادرسی به رسمیت شناخته شده است، بنابراین لازم است حق حضور وکیل هم کامل به رسمیت شناخته شود.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۵۶۱-۵۷۶

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۱

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۲/۱۴

واژگان کلیدی:

حق دسترسی به وکیل، حقوق دفاعی متهم، اسناد جهانی حقوق بشری، جرایم امنیت.

نویسنده مسوول:

اکبر رجبی

آدرس پستی:

ایران، خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد خمین، گروه حقوق.

تلفن:

۰۸۶-۴۶۳۳۷۸۰۱

کد اراکید:

0000-0003-4130-4716

پست الکترونیک:

a.rajabi135353@gmail.com

۱. مقدمه

بدون شک، دادرسی منصفانه بدون دسترسی متهم به وکیل و کلیه تضمینات دفاعی محقق نمی‌گردد. تضمین حق دسترسی به وکیل مدافع از جمله معیارهایی است که انصاف را در رسیدگی‌های کیفری تضمین می‌کند. اگرچه راه‌های کشف حقیقت از نظامی به نظام دیگر متفاوت است، هدف مشترک رسیدگی کیفری صرفاً تنبیه کسی برای جرمی که اتفاق افتاده نیست، بلکه یافتن کسی که واقعاً مرتکب جرم شده مهم است. در حوزه تضمین حقوق بشر، باید متهم این حق را داشته باشد که بی‌گناهی خود را ثابت کند. همچنین باید بتواند شواهد و قرائنی را که مسئولیت کیفری وی را زائل می‌سازند یا آن را تخفیف می‌دهند، ارائه کند. این حق را حق دفاع می‌نامند. در پرونده‌هایی که متهم خودش این حق را اعمال نکند، حق دارد از کسانی دیگر بخواهد که وی را در ابراز دفاعیات یاری رسانند. حقوق‌دانان کوشیده‌اند تا با تضمین و رعایت حق‌های دفاعی متهم، از جمله، تأکید حق متهم بر استفاده از وکیل یا مشاور حقوقی، از همان مرحله‌های ابتدایی ورود فرد به فرآیند دادرسی کیفری ضمن ایجاد توازن میان تلاش برای حفظ نظم عمومی و تأمین حق‌های فردی، به ترافی شدن شدن هرچه بیشتر دادرسی و کاستن از ویژگی‌های تفتیشی دادرسی کیفری اقدام کنند. این حق از جلوه‌های بنیادین حقوق شهروندی به شمار می‌رود. بهره‌مندی متهمان از داشتن وکیل گزینشی و رایگان در همه مرحله‌های فرآیند کیفری از جمله سبب کاهش جنبه تفتیشی فرآیند

کیفری و سپری شدن دقیق و درست‌تر این مرحله‌ها می‌شود (نیازپور، ۱۳۸۶، ۹۳). حق دسترسی به وکیل در دعاوی می‌تواند منافع و مزیت‌های فراوانی را هم در جهت دفاع از حقوق افراد بی‌گناه و هم توسعه علمی و عملی دادرسی قضایی به سمت کشف حقیقت به همراه داشته باشد. از مهم‌ترین این امتیازها می‌توان به جلوگیری از انحراف دادرسی و مساعدت در هدایت علمی و عملی قاضی اشاره نمود. بی‌گمان در جریان یک دادرسی، احتمال لغزش و خطا و اشتباه، از طرف قضات، اصحاب دعوا و... وجود دارد. وکلا در مقام دفاع، یکی از محورهای تعیین‌کننده و مؤثر تلقی می‌شوند. تألیفات متعددی درخصوص حق دسترسی به وکیل انجام شده است: حسین یوسفی، در مقاله‌ای به بررسی نقش ضابطین دادگستری و حق دسترسی به وکیل پرداخته است (یوسفی، ۱۳۹۶). وحید خندانی و داریوش بابایی نیز در مقاله‌ای حق داشتن وکیل در حقوق ایران و انگلیس را مورد بررسی قرار داده‌اند (خندانی و بابایی، ۱۳۹۸) همچنین ابراهیم رجبی تاج امیر در مقاله‌ای از چالش‌ها و راهکارهای عملی حق دسترسی به وکیل در بازجویی‌های پلیس بحث کرده است (رجبی تاج امیر، ۱۳۹۹) اما حق دسترسی به وکیل در فقه، حقوق ایران و اسناد جهانی با رویکرد تطبیقی بررسی نشده است و نوآوری مقاله پیش‌رو بررسی همین موضوع است. سوال اساسی که در این مقاله مطرح و بررسی می‌شود این است که حق دسترسی به وکیل در فقه، حقوق ایران و اسناد جهانی چه جایگاهی دارد؟

و غیر قابل انکار تلقی شده و هرگونه محدودسازی این حق به عنوان نقض حقوق دفاعی متهم محسوب می شود.

۵. بحث

۵-۱. حق دسترسی به وکیل در فقه

عمده مباحث مربوط به وکالت در فقه، به صورت تبیین آن در قالب عقد وکالت آمده است. بیشتر فقهای امامیه، تعریف کوتاهی از وکالت ارائه داده اند و آن را «اعطای نمایندگی در تصرف» (مکی عاملی (شهید اول)، ۱۳۷۷، ۱۱۱؛ محقق حلی، ۱۴۰۹، ۴، ۷). معنا نموده اند و گاهی قید «بالذات» (شهید ثانی (عاملی)، ۱۳۸۷، ۵۹، ۵ و ۶) را هم افزوده اند تا آشکار سازند که هدف اصلی و مقصود ذاتی وکالت، نیابت در تصرفات حقوقی است، نه نمایندگی در نگهداری مال معین هرچند همواره انجام اعمال حقوقی همراه با نگهداری می باشد. درخصوص دیدگاه فقه در مورد حضور وکیل در دعوی و آنچه به نهاد وکالت مرسوم است باید گفت برخی مفسران به آیه ۱۰۵ سوره مبارکه نساء استناد کرده اند (فخارزاده طوسی، ۱۳۹۱، ۳۹۶). از این منظر، آیه مورد اشاره دلیل جواز دفاع و حمایت از غیر خنان است. آیه ۱۰۵ سوره نساء استفاده می فرماید: «اما این کتاب را که سراسر حق است به سوی تو فرو فرستادیم، تا براساس آنچه خدا آن را به تو نمایانده است، میان مردم داوری کنی، و نباید مدافع خیانت کاران باشی». علامه طباطبایی آیه مزبور را این گونه تفسیر نموده اند: «هرگز از خیانت کاران طرفداری نکن، چون (خصیم) یعنی

فرضیه مقاله نیز بدین شکل قابل طرح است که «در فقه، حقوق ایران و اسناد جهانی حق دسترسی به وکیل پذیرفته شده است اما حق در حقوق ایران نسبت به اسناد جهانی با محدودیت هایی مواجه است» به منظور پاسخ به سوال مورد اشاره ابتدا حق دسترسی به وکیل در فقه بررسی شده و در ادامه از حق دسترسی به وکیل در حقوق ایران و اسناد جهانی بحث شده است.

۲. مواد و روش ها

مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و از روش کتابخانه ای استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت داری رعایت شده است.

۴. یافته ها

یافته های مقاله بیانگر این امر است که در فقه ایران می توان به مستنداتی در آیات قرآن، روایات و سیره درخصوص حق دسترسی به وکیل دست یافت. در نظام حقوقی ایران و اسناد بین الملل نیز حق دسترسی به وکیل پذیرفته شده است. این حق در نظام حقوقی ایران با نظام حقوق بین الملل و اسناد حقوق بشری دارای تفاوت هایی است. به نحوی که در نظام حقوق ایران حق دسترسی به وکیل در برخی جرایم نظیر جرایم امنیت ملی محدود شده است. این در حالی است که این حقوق در اسناد جهانی حقوقی بشری مانند میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی در همان وضعیت غیر قابل تحدید

کسی که از ادعای شاکی یا هر چیزی که در حکم دعوی است دفاع می‌کند یعنی ای پیامبر از خیانت‌کاران دفاع نکن، بلکه جانب افراد محق را بگیر و عدالت را برقرار نما و مسلماً پیامبر (ص) همواره بر طبق حق، حکم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۳، ۵، ۳۶) البته این مسئله صرفاً محدود به همین آیه نبوده بلکه سیره معصومین نیز به‌عنوان منبعی معتبر به شناسایی حق وکیل پرداخته است. در باب حق داشتن وکیل حدیثی از پیامبر توسط ام سلمه نقل شده است: «همانا من بشری مثل شما هستم، پس نزد من طرح دعوا می‌کنید، و شاید برخی از شما ادله و حجت خود را رساتر بیان کنند، و من همان‌گونه، که می‌شنوم حکم می‌کنم. پس اگر حق کسی را در قضاوت به دیگری دادم، گیرنده خود باید پرهیز کند و آن را نگیرد» (نیشابوری، ۱۳۹۴، ۳، ۲۱۳). اما در قضاوت اسلامی غنی‌ترین منبع سیره علوی می‌باشد، چون امام علی (ع) در قضاوت‌هایشان همواره بر رعایت اصول اساسی دین اسلام تأکید می‌ورزیدند، از جمله این‌ها «برای کسی که مدعی است شهود غایبی دارد، مهلتی تعیین کن، اگر آنان را حاضر کرد، حق او را بگیر، و اگر آنان را حاضر نکرد، علیه او حکم خواهد شد.» در واقع این حدیث بیانگر این مطلب است که برای شخص غایب پس از اطلاع و آگاهی از حکم غیابی حق اعتراض وجود دارد. و یا در جایی دیگر آن حضرت می‌فرمایند: «هرکس وکیلی را تعیین کرد، حکم به وکیل او تعلق می‌گیرد، و وکالت بدون حضور خصم، جایز است» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲، ۱۷). و در واقع این حدیث صریحاً جواز

حضور وکیل را نشان می‌دهد. از آنجا که «عدالت قضایی ایجاب می‌کند که متهم یا وکیل او در جلسه دادرسی حاضر باشد تا بتواند در مقابل اتهام‌های واردشده، از خود دفاع و اتهام را از خویش دفع کند؛ پس بدین منظور لازم است حق اعتراض به حکم برای متهم غایب ثابت باشد. تا حق دفاع متهم که از ضروریات یک دادرسی عادلانه است، حفظ شود» (براری لاریمی و قبولی درافشان، ۱۳۸۹، ۴۲). درخصوص حق دسترسی به وکیل می‌توان به سیره حضرت علی (ع) استناد کرد. حضرت علی (ع) عقیل را نزد ابوبکر (رض)، وکیل نمود و به او فرمود: «آنچه به نفع او حکم کنی به نفع من است و آنچه علیه او حکم کنی علیه من می‌باشد. و عبدالله بن جعفر را نزد عثمان وکیل ساخت و فرمود: خصومت، خواری را در خود دارد و شیطان در آن حضور می‌یابد و من از حضور آن ناخشنود می‌شوم» (ابن قدامه، ۲۰۰۹، ۵، ۲۶۷). نقل است که از آن زمان پیامبر اکرم (ص) برای حضور نزد قضات وکیل می‌گرفته‌اند و روال بر همین بوده است و هیچ‌کس اعتراض نکرده و از آن منع ننموده است. به‌ویژه در زمان حضرت علی (ع) این روش رواج داشته است (سرخسی، ۱۴۰۹، ۱۹، ۲۱۴). می‌توان این‌گونه ابراز داشت، وکالت در زمان پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) دارای مبنای عرفی بوده است (محمدی، ۱۳۹۱، ۶۷). در کنار آیات و روایات مورد اشاره، فقها همواره به عقل نیز در استنباط احکام توجه ویژه‌ای داشته‌اند. درخصوص حق دسترسی به وکیل نیز مطابق عقل، با پیچیده شدن حوادث و اتفاقات و نیز به موزات آن گسترده شدن موازین حقوقی،

دسترس به وکیل دادگستری امری ضروری به نظر می‌رسد زیرا متهم ممکن است کامل از موازین حقوقی آگاهی نداشته و نتواند آن‌گونه که باید از حق خویش دفاع کند (باقی، ۱۳۹۳، ۴۸). از این منظر عقلا متهم از حق بهره‌مند شدن از وکیل برخوردار است به‌خصوص که «حفظ آبروی مؤمن از واجبات است» (ابن قدامه، ۲۰۰۹). براساس آنچه گفته شد در دعاوی به‌ویژه در امور جزایی، یکی از مهمترین تأسیسات حقوقی به منظور پاسداشت حقوق دفاعی متهم و تضمین دادرسی عادلانه، نهاد وکالت می‌باشد که در معیت نهادهای عدالت (مراجع قضایی) برای حفظ حقوق متهم و گسترش عدالت کیفری ایفای نقش می‌کند. مبنای فقه در پذیرش حق دسترس به وکیل نیز کمک به تحقق عدالت است.

۵-۲. حق دسترسی به وکیل در نظام حقوقی

ایران

در حقوق ایران، اصل ۳۵ قانون اساسی به‌صراحت حق داشتن وکیل در محاکم را پذیرفته است. در اصل مذکور آمده است: «در همه دادگاه‌ها طرفین حق دارند برای خود وکیل انتخاب کنند و اگر توانایی انتخاب وکیل را نداشته باشند باید برای آن‌ها امکانات تعیین وکیل فراهم شود». بنابراین اصل فوق علاوه بر به رسمیت شناختن حق داشتن وکیل در دادگاه‌ها، حکم دیگری هم دارد مبنی بر این که اگر افرادی توانایی انتخاب وکیل را ندارند، باید این امکانات برای آن‌ها فراهم شود. تجلی این قسمت از حکم اصل ۳۵ قانون اساسی به‌صورت

تعیین وکیل تسخیری در موارد مهم کیفری، و وکیل معاضدتی در بقیه موارد است. اصل ۳۵ قانون اساسی جنبه اطلاقی، الزام‌آور و حکمی دارد و در صورتی که بخواهیم آن را تفسیر کنیم باید تفسیر به‌صورت مضیق و به نفع متهم صورت پذیرد (خندانی و بابایی، ۱۳۹۸، ۱۱۲).

پیرو این حکم صریح قانون اساسی، در قوانین عادی از جمله قانون آئین دادرسی مدنی و قانون آئین دادرسی کیفری، مقررات مفصلی درخصوص این حق و نحوه اعمال آن وجود دارد. همچنین مصوبه‌ای از مجمع تشخیص مصلحت نظام در سال ۱۳۷۰ تحت عنوان انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوی وجود دارد که ضمن به رسمیت شناختن مجدد این حق، در تبصره ۲ این ماده آمده است که «هرگاه به تشخیص دیوان عالی کشور، محکمه‌ای حق گرفتن وکیل را از متهم سلب کند، حکم صادره فاقد اعتبار قانونی بوده و برای بار اول موجب مجازات انتظامی درجه ۳ و برای مرتبه دوم موجب انفصال از شغل قضایی می‌شود و به‌موجب تبصره ۳ آن مقرر شده است که وکیل در موضع دفاع، از احترام و تأمینات شاغلین شغل قضاء برخوردار است».

در ماده واحده مجمع تشخیص مصلحت نظام درباره انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا مصوب ۱۳۷۰ هم بر لزوم مراتب یادشده و بر «تضمین حق داشتن وکیل» تأکید شده است. مطابق تبصره ۲ ماده واحده مورد اشاره: «هرگاه به تشخیص دیوان عالی کشور، محکمه‌ای حق گرفتن وکیل را از متهم سلب نماید، حکم صادره فاقد اعتبار قانونی بوده و

برای بار اول، موجب مجازات انتظامی درجه سه و برای مرتبه دوم، موجب انفصال از شغل قضایی می‌باشد. این موضوع اهمیت حق داشتن وکیل و همچنین استقلال و آزادی وکیل و تضمین شغلی و حرفه‌ای وی را نشان می‌دهد (رجبی تاج امیر، ۱۳۹۹، ۶۲).

همچنین براساس دستورالعمل اجرایی بند ۱۰ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳ مصوب رئیس قوه قضائیه: «محاکم و دادسراها مکلف‌اند حق دفاع متهمان و مشتری عنهم را رعایت کرده و فرصت استفاده از وکیل و کارشناس را برای آنان فراهم آورند. با دادخواهان و اشخاص در مظان اتهام و مرتکبان جرائم و مطلعان از وقایع و کلاً در اجرای وظایف محوله و برخورد با مردم، لازم است اخلاق و موازین اسلامی کاملاً مراعات گردد». مهم‌ترین قانون درخصوص حق دسترسی به وکیل، قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ است. این حق در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ به رسمیت شناخته شده است و طبق مواد ۵ و ۶ این قانون، «متهم باید در اسرع وقت، از موضوع و ادله اتهام انتسابی آگاه و از حق دسترسی به وکیل و سایر حقوق دفاعی مذکور در این قانون بهره‌مند شود».

به موجب ماده ۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲: «با شروع تحت نظر قرار گرفتن، متهم می‌تواند تقاضای حضور وکیل نماید. وکیل باید با رعایت و توجه به محرمانه بودن تحقیقات و مذاکرات، با شخص تحت نظر ملاقات نماید و وکیل

می‌تواند در پایان ملاقات با متهم که نباید بیش از یک ساعت باشد، ملاحظات کتبی خود را برای درج در پرونده ارائه دهد. حکم این ماده مطلق نبوده و با تبصره ذیل آن محدود گردیده است».

با توجه به این تبصره، «اگر شخص به علت اتهام ارتكابی یکی از جرائم سازمان‌یافته و جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی، سرقت، مواد مخدر و روان‌گردان و یا جرائم موضوع بندهای (الف)، (ب) و (پ) ماده ۳۰۲ این قانون، تحت نظر قرار گیرد، تا یک هفته پس از شروع تحت نظر قرار گرفتن، امکان ملاقات با وکیل را ندارد. جرائم موضوع بند (الف) در ماده ۳۰۲ شامل جرائم موجب مجازات سلب حیات، جرائم موضوع بند (ب) شامل جرائم موجب حبس ابد و جرائم موضوع بند (پ) شامل جرائم موجب مجازات قطع عضو و جنایات عمدی علیه تمامیت جسمانی با میزان ثلث دیه کامل یا بیش از آن می‌باشند».

علی‌رغم شناسایی حق دسترسی به وکیل و حق ملاقات متهم با وکیل خویش به ترتیب مقرر در ماده ۴۸ آن قانون و ترتیبات قانونی تجویز شده در آن، تبصره اصلاحی ۱۳۹۴ با بدعتی تقنینی در نظام حقوقی و قضایی کشور؛ حق دسترسی به متهمان جرائم علیه امنیت داخلی و خارجی و جرائم سازمان‌یافته مشمول مجازات ماده ۳۲۰ این قانون را مقید به شروط متعددی، برخلاف اصول و هنجارهای بین‌المللی حقوق بشر و نظام دادرسی عادلانه کرده است. برابر تبصره اصلاحی؛ در جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی و همچنین جرائم

سازمان یافته که مجازات آنها مشمول ماده (۳۰۲)^۱ این قانون است، در مرحله تحقیقات مقدماتی طرفین دعوی، وکیل یا وکلای خود را از بین وکلای رسمی دادگستری که مورد تأیید رئیس قوه قضائیه باشد، انتخاب می نمایند. اسامی وکلای مزبور توسط رئیس قوه قضائیه اعلام می گردد.^۲ این در حالی است که طبق تبصره قبلی مندرج در آن ماده؛ «اگر شخص به علت اتهام ارتكابی یکی از جرائم سازمان یافته و جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی، سرقت، مواد مخدر و روان گردان و یا جرائم موضوع بندهای الف (جرائم موجب مجازات سلب حیات)، ب (جرائم موجب حبس ابد) و پ (جرائم موجب مجازات قطع عضو و جنایات عمدی علیه تمامیت جسمانی با میزان ثلث دیه کامل یا بیش از آن) ماده ۳۰۲ این قانون، تحت نظر قرار گیرد، تا یک هفته پس از شروع تحت نظر قرار گرفتن، امکان ملاقات با وکیل را نداشت (یوسفی، ۱۳۹۶، ۱۴۱). براساس ماده ۵۲ این قانون، «هرگاه متهم تحت نظر قرار گرفت، ضابطان دادگستری مکلفاند حقوق مندرج در این قانون در مورد شخص تحت نظر را به متهم تفهیم و به صورت مکتوب در اختیار وی قرار دهند و رسید دریافت و ضمیمه پرونده کنند». علاوه بر این متهم می تواند مطابق ماده ۱۹۰ همین قانون در «مرحله تحقیقات مقدماتی، یک نفر وکیل دادگستری همراه خود داشته باشد. این حق باید پیش از شروع تحقیق توسط بازپرس،

به متهم ابلاغ و تفهیم شود. چنانچه، متهم احضار شود، این حق در برگه احضاریه قید و به او ابلاغ می شود. وکیل متهم می تواند با کسب اطلاع از اتهام و دلایل آن، مطالبی را که برای کشف حقیقت و دفاع از متهم یا اجرای قانون لازم بداند، اظهار کند. اظهارات وکیل در صورت مجلس نوشته می شود». مطابق تبصره یک همین ماده، «سلب و یا عدم تفهیم» حق همراه داشتن وکیل به متهم موجب بی اعتباری تحقیقات می شود. این ضمانت اجرا نشان از اهمیت این حق و توجه قانون گذار به حقوق دفاعی متهم می باشد. این ماده در مقایسه با ماده ۱۲۸ در قانون قدیم در راستای دفاع از حقوق متهم گامی به جلو بوده و پیشرفته تر می باشد. به موجب ماده ۳۴۶ قانون مصوب ۱۳۹۲، «در تمام امور کیفری، طرفین می توانند وکیل یا وکلای مدافع خود را معرفی کنند. در صورت تعدد وکیل، حضور یکی از آنان برای تشکیل دادگاه و رسیدگی کافی است». اگرچه قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ در خصوص حقوق دفاعی متهم و حق داشتن وکیل پیشرفته تر از قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۸۷ می باشد اما این قانون نیز بازهم در برخی موارد تحدیداتی را در این خصوص به ویژه در زمینه دسترسی به وکیل ایجاد نموده است. در برخی موارد بنا به تشخیص بازپرس، حق داشتن وکیل محدود می گردد.

^۱ ماده ۳۰۲ قانون آیین دادرسی کیفری: «به جرایم زیر در دادگاه کیفری یک رسیدگی می شود: الف- جرایم موجب مجازات سلب حیات. ب- جرایم موجب حبس ابد. پ- جرائم موجب مجازات قطع عضو یا

جنایات عمدی علیه تمامیت جسمانی با میزان نصف دیه کامل یا بیش از آن. (اصلاحی ۲۴/۰۳/۹۴). ت- جرائم موجب مجازات تعزیری درجه سه و بالاتر. (اصلاحی ۲۴/۰۳/۹۴). ث- جرایم سیاسی و مطبوعاتی»

مطابق ماده ۱۹۱ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، با لحاظ کردن «قرار عدم دسترسی»، اعلام می‌دارد که «چنانچه بازپرس، مطالعه یا دسترسی به تمام یا برخی از اوراق، اسناد یا مدارک پرونده را با ضرورت کشف حقیقت منافی بداند، یا موضوع از جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور باشد با ذکر دلیل، قرار عدم دسترسی به آن‌ها را صادر می‌کند. این قرار، حضوری به متهم یا وکیل وی ابلاغ می‌شود و ظرف سه روز قابل اعتراض در دادگاه صالح است. دادگاه مکلف است در وقت فوق‌العاده به اعتراض رسیدگی و تصمیم‌گیری کند». محروم کردن متهم در این‌گونه جرائم از معاضدت وکیل مدافع در مرحله تحقیقات مقدماتی، صدمات و لطمات جبران‌ناپذیری به حقوق دفاعی او وارد می‌سازد. علاوه بر موارد فوق درخصوص حق داشتن وکیل، قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، وکالت تسخیری را برای متهمانی که توانایی مالی ندارند، پیش‌بینی کرده است. این موضوع در قسمت «د» بند ۳ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی و حقوق مدنی و سیاسی، مطرح گردیده است و در این زمینه قانون آیین دادرسی کیفری با میثاق مذکور همگام می‌باشد. میثاق در این زمینه مقرر نموده است که، «هرکس متهم به ارتکاب جرمی بشود با تساوی کامل لااقل، حق تضمین این را خواهد داشت که در محاکمه حاضر بشود و شخصاً یا به‌وسیله وکیل منتخب خود از خود دفاع کند و در صورتی که وکیل نداشته باشد حق داشتن وکیل به او اطلاع داده شود و در مواردی که مصالح دادگستری اقتضاء نماید از طرف دادگاه رأساً برای

او وکیل تعیین بشود که در صورت عجز او از پرداخت حق‌الوکاله هزینه‌ای نخواهد داشت». در حقوق ایران، قانونگذار برای حمایت از حق دسترس به وکیل دو نهاد را در نظر گرفته که وکالت تسخیری و دیگری وکالت معاضدتی نام دارد. وکالت تسخیری در امور کیفری و وکالت معاضدتی در امور حقوقی به کار می‌رود. این مهم‌ترین تفاوت این دو نهاد است اما تفاوت‌های دیگری نیز دارند. وکالت تسخیری، وکالتی است که از متهم به عمل می‌آید، یعنی به شاکی در پرونده‌های کیفری وکیل تسخیری تعلق نمی‌گیرد و در صورت استطاعت مالی، شاکی نمی‌تواند درخواست وکیل تسخیری داشته باشد تا از حق وی دفاع کند. اما برای متهم امکان تعیین وکیل تسخیری وجود دارد. در حالی که در وکالت معاضدتی بیشتر خواهان پرونده درخواست وکیل معاضدتی می‌کند ولی خوانده پرونده هم می‌تواند این درخواست را داشته باشد. بنابراین وکیل تسخیری صرفاً برای متهم انتخاب می‌شود. به همت قانون وکلا، اداره معاضدت تشکیل شده است. هدف از ایجاد این اداره کمک به افرادی است که نیاز به وکیل دارند اما قدرت مالی تأمین آن را ندارند. اداره معاضدت البته در برخی جرائم جنایی که بدون حضور وکیل، امکان برگزاری دادرسی وجود ندارد، وکیل معاضدتی معرفی می‌کند. در راستای چنین نگاهی است که قانون آیین دادرسی کیفری، در چند مورد حضور وکیل را به‌عنوان حق طرفین دعوا تلقی کرده است (حیدری، ۱۳۹۷، ۳۵). اصل ۳۵ قانون اساسی جنبه اطلاقی، الزام‌آور

و حکمی دارد و در صورتی که بخواهیم آن را تفسیر کنیم باید تفسیر به صورت مضیق و به نفع متهم صورت پذیرد.

۵-۳. حق دسترسی به وکیل در اسناد جهانی

در میان اسناد جهانی، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به تفصیل درباره حق حضور وکیل در دادرسی سخن گفته است. بند ۳ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مجمع عمومی سازمان ملل متحد مصوب ۱۶ دسامبر ۱۹۶۶ که در سال ۱۳۵۴ به تصویب قانون‌گذار ایران رسیده است، مقرر می‌دارد: «هرکس متهم به ارتکاب جرمی شود با تساوی کامل لااقل حق تضمین‌های ذیل را خواهد داشت؛ الف) در اسرع وقت و به تفصیل به زبانی که او بفهمد از نوع و علل اتهامی که به او نسبت داده می‌شود مطلع شود. ب) وقت و تسهیلات کافی برای تهیه دفاع و ارتباط با وکیل منتخب خود را داشته باشد... د) در محاکمه حاضر شود و شخصاً یا به‌وسیله وکیل منتخب خود از خود دفاع کند و در صورتی که وکیل نداشته باشد حق داشتن یک وکیل به او اطلاع داده شود و در مواردی که مصالح دادگستری اقتضا نماید، از طرف دادگاه رأساً برای او وکیل تعیین شود که در صورت عجز از پرداخت حق‌الوکاله هزینه‌ای نخواهد داشت». مقررات بند ۳ ما در ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی با تغییر جزئی در ماده ۲۱ و ۱۸، مقررات دیوان بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق و ماده ۱۷ مقررات دیوان بین‌المللی برای رواندا و بند ۲ ماده ۵۵ اساسنامه دیوان کیفری

بین‌المللی حق داشتن وکیل در مرحله دادرسی تحقیقات و صدور کیفرخواست را به رسمیت شناخته است (کریانگ، ۱۳۸۷).

توجه به حق داشتن وکیل تنها محدود به میثاق نبوده بلکه در اکثر اسناد جهانی ذکر گردیده است. که مهم‌ترین این اسناد عبارت‌اند از دو سند بین‌المللی «اصول بنیادین راجع به نقش وکلا و استقلال آن‌ها معروف به اعلامیه «هاوانا» برای پیشگیری از جرم و رفتار با مجرمین و «قواعد اصول مربوط به حداقل استانداردهای معروف به قواعد «توکیو» است. مجمع عمومی سازمان ملل متحد با تصویب اسناد مورد اشاره، به حق دفاع برای همه افراد، حق دفاع توسط وکلا و تأکید بر اهمیت و ضرورت این مقوله در دادرسی‌ها صحنه گذاشته است (سلیمیان و همکاران، ۱۳۹۲).

از دیگر اسناد جهانی که ضرورت مداخله وکیل در دادرسی و حق سکوت متهم قبل از مداخله وی را مورد تأکید قرار داده و عدم رعایت این حق را دلیل بی‌اعتباری احکام؛ قضایی شناخته است می‌توان به قرارداد ژنو راجع به رفتار با اسیران جنگی (مصوب ۱۲ اوت ۱۹۴۹ میلادی)، مواد ۹۹ و ۱۰۵ مقررات مصوب فراهمایی سازمان ملل متحد درباره حداقل رفتار با زندانیان به‌منظور مبارزه با جرم و چگونگی رفتار با آنان (۱۹۵۵ میلادی) ماده ۹۳، کنوانسیون حقوق کودک (۱۹۸۹ میلادی) و قواعد حداقل سازمان ملل متحد در زمینه عدالت نوجوانان اشاره نمود (خواجهنوری، ۱۳۸۲). بنابراین می‌توان گفت حق دسترسی و داشتن وکیل به‌نوعی یک سلاح در دست متهم برای رفع اتهام از جانب خود می‌باشد.

در اساسنامه‌های دادگاه‌های کیفری بین‌المللی مانند دادگاه نورنبرگ، توکیو و یوگسلاوی و رواندا نیز حق دسترسی به وکیل مورد توجه قرار گرفته است (سالواتور زاپالا، ۱۳۸۷، ۸۰-۷۹). اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی ویژه رواندا در قسمت د بند ۴ از ماده ۲۰ اساسنامه خود که به محاکمه جنایتکاران جنگ داخلی رواندا پرداخت بر حق داشتن وکیل برای متهمان تأکید کرده است. اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی ویژه یوگسلاوی سابق در قسمت د بند ۴ از ماده ۲۱ اساسنامه خود که به جرائم ارتكابی در سرزمین‌های یوگسلاوی سابق و بوسنی و هرزگوین پرداخت حق داشتن وکیل را مورد شناسایی قرار داده و بر اعمال این حق تأکید کرده است. دیوان کیفری بین‌المللی در اساسنامه خود که به عنوان سند نهایی کنفرانس دیپلماتیک روم سال ۱۹۹۸ تصویب گردید و سال ۲۰۰۲ لازم‌الاجرا گردید به‌طور کامل حقوق متهم و حق وی در داشتن وکیل را مورد توجه قرار داده است. در قسمت د بند ۳ از ماده ۱۴ و قسمت ج بند ۲ از ماده ۵۵ اساسنامه این دادگاه حق داشتن وکیل مورد شناسایی و تأکید قرار گرفته است (کوشا و تقی‌پور، ۱۳۸۵، ۲۵).

مقررات و اسناد منطقه‌ای نیز مداخله وکیل در فرایند دادرسی جزایی به‌ویژه در دادسرا را به رسمیت شناخته‌اند: میثاق آمریکایی حقوق بشر (۱۹۷۸ میلادی)؛ منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم (۱۹۸۲ میلادی)، اعلامیه اسلامی حقوق بشر (۱۵ اوت ۱۹۹۰ میلادی) اجلاس وزرای امور خارجه سازمان کنفرانس اسلامی در قاهره

(قهرمانی و یوسفی محله، ۱۳۸۷). ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق و آزادی‌های اساسی صریحاً برخورداری از دادرسی منصفانه را که حق برخورداری وکیل از ملزومات اصلی آن به شمار می‌آید، به رسمیت شناخته و کشورهای عضو را مکلف می‌کند که قوانین خود را متناسب با این حق وضع، اصلاح و تعدیل کند و در عمل نیز محاکمات را به شیوه منصفانه برگزار نمایند.

با مطالعه اسناد جهانی و منطقه‌ای می‌توان چند اصل به‌عنوان اصول حکم بر حق دسترسی به وکیل برشمرد: اولین اصل، انتخابی بودن وکیل است (قهرمانی و یوسفی محله، ۱۳۸۷). رایگان بودن وکالت در صورت ناتوانی متهم بر پرداخت هزینه وکیل مدافع، از دیگر اصول حاکم بر حق دسترسی به وکیل است (ضیایی‌فر، ۱۳۸۶، ۴۳۰). ویژگی دیگر اصل حق دسترسی وکیل، ماهر و باتجربه بودن وکیل است. بدیهی است که اگر وکیل مدافع صفت فوق را نداشته باشد نمی‌تواند دفاع مناسب و مؤثری از متهم بنماید. در این راستا کمیسیون اروپایی حقوق بشر هنگام تفسیر حق مشاوره حقوقی به‌موجب کنوانسیون اروپایی معتقد است که برای یک کشور این کافی نیست که وکیل مدافع تسخیری برای متهمی تهی‌دست تعیین کند. آن کشور علاوه بر اینکه ملزم است وکیلی باتجربه تعیین کند، متعهد است بررسی نماید که آیا این وکیل وظایف خود را به بهترین وجه انجام داده است یا خیر، در صورت لزوم، مقامات باید بر مشاور حقوقی نظارت کنند، او را تعویض کنند یا وی را وادار به انجام وظایف خویش به نحو احسن کنند.

محرمانه بودن مکالمات وکلا با موکلان خویش از دیگر اصول حاکم بر حق دسترسی به وکیل است (نیاورانی، ۱۳۸۳). کمیته حقوق بشر در تفسیر کلی شماره ۱۳ خود بر میثاق حقوق مدنی و سیاسی، بر محرمانه بودن ارتباط متهم و وکیل مداف کرده است.^۱ اصل دیگر حاکم بر حق دسترسی به وکیل، فوری بودن برخورداری از وکیل است. مطابق این اصل، «دولت‌ها باید اطمینان حاصل کنند که کلیه افراد دستگیر و بازداشت‌شده با اتهام یا بدون اتهام جزایی، فوراً به وکیل دسترسی داشته باشند. در هر صورت مدت نباید بیش از ۴۸ ساعت پس از دستگیری و بازداشت باشد» (آشوری، ۱۳۸۳، ۷۸). به‌عنوان جمع‌بندی در رویکردی تطبیقی به‌حق دسترسی به وکیل در حقوق ایران و اسناد جهانی باید گفت که حق داشتن وکیل در قوانین مختلفی در ایران به رسمیت شناخته شده است. در رأس این قوانین، قانون اساسی قرار دارد که به‌عنوان منشور حقوق ملت این حق را به‌طور کلی به رسمیت شناخته است.

اما حق دسترسی به وکیل در برخی موارد محدود شده است. اصلاح و الحاق تبصره ماده ۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری در سال ۱۳۹۴، حکایت از محدود و مقید شدن حق انتخاب وکیل مدافع متهمان جرائم مذکور به از فهرست وکلای مورد تأیید ریاست قوه قضائیه دارد. این امر، نه تنها در تعارض با اصل موضوع حق دسترسی و حق انتخاب وکیل مدافع، در راستای شناسایی و تضمین حقوق

متهم در دفاع در فرایند دادرسی کیفری و اصول و هنجارهای حقوق بشری مرتبط با حق دفاع متهم و نظام دادرسی عادلانه به نظر می‌رسد، بلکه در تعارض با اصول قانون اساسی در این خصوص است. همین مهم، موجبات، موجبات اعتراض گسترده حقوقدانان و وکلای دادگستری و نهادهای صنفی وکالت را نیز فراهم آورده و یکی دیگر از تفاوت‌های اساسی بین نظام حقوق کیفری بین‌المللی و نظام حقوقی ایران نسبت به حق دسترسی متهم در تحقیقات مقدماتی در دادرسی‌های قضایی است. گرچه، ممنوعیت و محدودیت مزبور نسبت به جرائم سیاسی و مطبوعاتی و جرائم موجب مجازات تعزیری درجه چهار و بالاتر پیش‌بینی نشده و تجویز فوق نیز برخلاف محدودیت‌های قانونی مقرر در ماده ۱۲۸ قانون آیین دادرسی کیفری سابق می‌باشد، اما مقید شدن حق انتخاب وکیل مدافع متهمان جرائم مذکور از فهرست وکلای مورد تأیید ریاست قوه قضائیه، نه تنها در تعارض با اصل موضوع حق دسترسی و حق انتخاب وکیل مدافع، در راستای شناسایی و تضمین حقوق متهم در دفاع در فرایند دادرسی کیفری، به نظر می‌رسد، بلکه ترتیب مزبور، موجبات اعتراض گسترده حقوقدانان و وکلای دادگستری و نهادهای صنفی وکالت و سازمان‌های حقوق بشری را به ترتیب مزبور نیز فراهم آورده است.

¹ Compilation of General Comments and General Recommendations, 2004.

اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در راستای تأمین حقوق و آزادی‌های فردی متهم حق برخورداری از معاضدت وکیل مدافع را در کلیه مراحل دادرسی برای او پیش‌بینی کرده است، اما قانون‌گذار در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ علیرغم برداشتن گام‌های مثبت در مقایسه با قانون قبلی ۱۳۷۸، هنوز به‌طور کامل نتوانسته است خود را با تعهدات بین‌المللی و الزامات ناشی از قانون اساسی وفق دهد. این در حالی است که با توجه به تصویب بدون قید شرط میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی توسط مجلسین شورای ملی و سنا و رأی مثبت به اعلامیه جهانی حقوق بشر، دولت جمهوری اسلامی ایران طبعاً از لحاظ تعهدات بین‌المللی، ملتزم به رعایت و اجرای مفاد آن‌ها است. چرا که مطابق قوانین داخلی ایران، موافقت‌نامه‌های بین‌المللی پس از تصویب در ایران در حکم قانون قرار دارند. مطابق ماده ۹ قانون مدنی، مقررات عهودی که بر طبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول منعقد شده باشد در حکم قانون است. با وجود اینکه این میثاق به‌عنوان بخشی از حقوق داخلی ایران قابل استناد بوده و بر داشتن حق وکیل در تمامی مراحل دادرسی کیفری تأکید دارد و ایران نیز بدان متعهد و ملتزم می‌باشد و علاوه بر آن این حق به‌طور صریح و شفاف و بدون هیچ‌گونه قید و شرطی در قانون اساسی و در اصل ۳۵ به رسمیت شناخته شده است، نمی‌توان براساس قانون عادی، مغایر قانون اساسی و تعهدات بین‌المللی دولت ایران عمل نمود. در حقوق کیفری ایران طبق اصل سی و

پنجم قانون اساسی: «در همه دادگاه‌ها، طرفین دعوا حق دارند برای خود وکیل انتخاب نمایند و اگر توانایی انتخاب وکیل را نداشته باشند باید برای آنها امکانات تعیین وکیل فراهم شود». حکم مندرج در این اصل عام و مطلق است و با قانون عادی نمی‌توان آن را محدود و مضیق کرد. بنابراین قوانین کیفری باید منطبق و هماهنگ با اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی اصلاح شود و حق برخورداری از وکیل مدافع در کلیه مراحل دادرسی در قانون آیین دادرسی کیفری در راستای تضمین این حق بشری و التزام قضات به رعایت آن، بدون هیچ‌گونه قید و شرطی صریحاً پیش‌بینی شود.

۶. نتیجه

نتایج نشان داد در فقه مطابق برخی آیات قرآن کریم و سیره حضرت علی (ع) حق استفاده از وکیل به رسمیت شناخته شده است. در حقوق ایران نیز این حق به رسمیت شناخته شده است. در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، حق دسترسی به وکیل مورد توجه قرار گرفته است. در اسناد بین‌المللی حقوق بشر نیز حق دسترسی به وکیل در تمام مراحل دادرسی مورد تأیید قرار گرفته است. در نگاهی تطبیقی به حقوق ایران و اسناد جهانی درخصوص حق دسترسی به وکیل باید گفت که در قانون علی‌رغم نوآوری در این خصوص، حق دسترسی به وکیل در برخی موارد محدود شده است. هرچند که می‌توان به این تشخیص و قرار صادره از طرف وی معترض شد ولی با توجه به این

که این محدودیت در قانون گنجانده شده است می‌تواند به تضییع حقوق بعضی از متهمان بیانجامد. در این زمینه قانون آیین دادرسی کیفری با قانون اساسی و تعهدات ایران به موجب میثاق همخوانی نداشته و تعارض دارد. با توجه به اینکه تحقیقات مقدماتی می‌تواند بسیار سرنوشت‌ساز بوده و در عدم حضور وکیل احتمال اینکه تحقیقات به انحراف کشیده شده و متهم را در مقابل مجازات‌های سنگینی مانند اعدام و حبس‌های طولانی و یا کیفرهای سنگین دیگری قرار دهد، بسیار زیاد بوده و محاکمه با توجه به عدم شفافیت در مرحله تحقیقات و کشف جرم و دلایل انتساب آن به متهم و با توجه به اینکه نه متهم و نه وکیل وی حضور نداشته، به احتمال زیاد به اجرای عدالت منتهی نخواهد شد. در این مرحله حضور وکیل به‌عنوان مدافع متهم و ناظر بر بی‌طرفی و استقلال دادگاه می‌تواند بسیار مؤثر بوده و با حضور خود مانع تضییع حقوق متهم شود.

۷. سهم نویسندگان

کلیه نویسندگان به‌صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش، تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

- آشوری، محمد، حقوق بشر و مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- ابن قدامه المقدسی، شمس الدین عبدالرحمن بن محمد بن احمد، مغنی ابن قدامه، جلد پنجم، بیروت، دار الکتب العلمی، ۲۰۰۹.
- باقی، عمادالدین، «وکالت، نهادی مدنی یا حکومتی؟»، مجله مهرنامه، دوره پنج، شماره سی و ششم، ۱۳۹۳.
- براری لاریمی، محمد، قبولی درافشان، سید محمدتقی، «حقوق متهم با رویکردی فقهی»، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی، دوره دو، شماره دوم، ۱۳۸۹.
- خدانی، وحید، بابایی، داریوش، «حق داشتن وکیل در حقوق ایران و انگلیس»، مجله مطالعات حقوق، شماره سی و سوم، ۱۳۹۸.
- خواجه‌نوری، بیژن، «بررسی و تحلیل اجمالی نقش اجتماعی زنان در تاریخ ایران»، نشریه فرهنگ، شماره چهل و هشتم، ۱۳۸۲.
- رجبی تاج امیر، ابراهیم، «چالش‌ها و راهکارهای عملی حق دسترسی به وکیل در بازجویی‌های پلیس»، مجله پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، دوره پانزده، شماره اول، ۱۳۹۹.
- سالواتور زاپالا، حقوق بشر در محاکمات کیفری، چاپ اول، اهواز، انتشارات دانشگاه شهید چمران، ۱۳۸۷.
- سرخسی، محمد بن احمد شمس الاثمه، المبسوط، جلد نوزدهم، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۰۹.
- سلیمیان، ابوالفضل، صدیقیان، عبدالله، ساجدی، امرالله، «حق داشتن وکیل از منظر حقوق بشر و حقوق ایران»، دو فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، دوره دو، شماره پنجم، ۱۳۹۲.
- شهید ثانی (عاملی)، زین الدین بن محمد، الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیة، جلد چهارم، بیروت، دار العالم الاسلامی، ۱۳۸۷.
- ضیایی‌فر، محمدحسین، «تأملی بر مصوبات جدید بین‌المللی مربوط به جمهوری اسلامی ایران در زمینه حقوق بشر»، مجله حقوق اساسی، شماره هشتم، ۱۳۸۶.
- طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، جلد پنجم، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۳۹۳.
- فخارزاده طوسی، جواد، حقوق متهمان (بررسی فقهی و حقوقی)، چاپ اول، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۱.
- قهرمانی، نصرالله، یوسفی محله، ابراهیم، مجموعه کامل مقررات وکالت، چاپ دوم، تهران، انتشارات مجد، ۱۳۸۷.
- کریانگ، کیتی، حقوق کیفری بین‌المللی، چاپ چهارم، تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۸۷.

- کوشا، جعفر، تقی‌پور، علیرضا، «حق دسترسی به وکیل در محاکم کیفری بین‌المللی یوگسلاوی، رواندا و دادگاه کیفری بین‌المللی از دیدگاه حقوقی»، مجله نامه مفید، شماره پنجاه و پنجم، ۱۳۸۵.
- محقق حلی، ابوالقاسم نجم الدین محمد بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، تعلیق و شرح سید عبد الزهرا حسینی، جلد چهارم، چاپ اول، بیروت، دارالزهرا، ۱۴۰۹.
- محمدی، ابوالحسن، مبانی استنباط حقوق اسلامی، چاپ پنجاه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۱.
- مکی العاملی (شهید اول)، شمس الدین محمد بن جمال الدین، لمعه دمشقیه، تهران، انتشارات دار العلم، ۱۳۷۷.
- نیازپور، امیرحسین، «حق متهمان برداشتن وکیل در فرآیند کیفری»، مجله حقوق دادگستری، شماره پنجاه و هشتم، ۱۳۸۶.
- نیاورانی، صابر، حقوق بشر و بازداشت پیش از محاکمه (مرکز حقوق بشر سازمان ملل شاخه پیشگیری از جرم و عدالت کیفری)، چاپ اول، ژنو (وین)، نشر وفاق، ۱۳۸۳.
- نیشابوری، مسلم بن الحجاج، صحیح مسلم، جلد سوم، ترجمه خالد ایوبی‌نیا، تهران، موسسه انتشاراتی حسینی‌اصل، ۱۳۹۴.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود، «امام علی (ع) و اصول قضاوت»، مجله فقه اهل بیت فارسی، شماره سی و سوم، ۱۳۸۲.
- یوسفی، حسین، «ضابطین دادگستری و حق دسترسی به وکیل»، مجله اندیشمندان حقوق، شماره سیزدهم، ۱۳۹۶.